
ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΣΤΗ ΣΚΕΨΗ ΤΟΥ ΜΑΡΞ

ΚΩΣΤΑΣ Μ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ

Σε πλείστα όσα σημεία του έργου του ο Μαρξ τόνισε τους κοινωνικούς προσδιορισμούς και περιορισμούς της κατεκτημένης ελευθερίας των ανθρώπων στην αστική κοινωνία. Είναι ευρέως γνωστή εξάλλου η οξύτατη κριτική που άσκησε ο νεαρός διδάκτορας της φιλοσοφίας στο πλέγμα αλλά και τη φιλοσοφία των ατομικών ελευθεριών, όπως αυτές εξαγγέλθηκαν στη «Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη», κατά τη γαλλική επανάσταση. Αλλά και στο ώριμο έργο του, σε αλλεπάλληλες ευκαιρίες, θα επαναλάβει την κεντρική ιδέα, ότι «στον ελεύθερο ανταγωνισμό δεν απελευθερώνονται τα άτομα, αλλά το κεφάλαιο»¹. Γνωστό είναι επίσης ότι ο Μαρξ δεν επανήλθε ειδικά στο ζήτημα των ατομικών ελευθεριών, στο κατοπινό έργο του. Μολαταύτα μια προσεκτική ερμηνεία ακόμη και του νεανικού έργου του μπορεί να πείσει τον καλόπιστο αναγνώστη ότι η θρυλούμενη καταδικαστική γνώμη του Μαρξ για τις ατομικές ελευθερίες χρειάζεται να επανεξετασθεί. Ωστόσο, ακόμη και όσοι φρονούν ότι ο νεαρός Μαρξ επέδειξε άκρως αρνητική στάση απέναντι στα δικαιώματα του ανθρώπου², θα όφειλαν εν πάση περιπτώσει να

1. Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας, 1857-1858, ελλ. μτφρ. εκδ. Στοχαστής, Αθήνα, 1990, σ. 498. Στο εξής θα παραπέμπεται ως *Grundrisse*.

2. Όπως ο S. Lukes, *Marxism and Morality*, Oxford University Press, 1986, σ. 62 επ. Πρβ. αντιθέτως πρόσφατα M. Angelidis, "The Dialectics of Rights: Transitions and Emancipa-

αναγνωρίσουν, αν μη τι άλλο, ότι ο Μαρξ της ωριμότητας μετακινήθηκε αρκετά από την αρνητική στάση της νιότης του ως προς τις αξίες της τυπικής ισότητας και ελευθερίας, πάνω στις οποίες βασίζονται οι επιμέρους ατομικές ελευθερίες.

Α. Ποια αντίληψη για τα δικαιώματα του ανθρώπου θα μπορούσε λοιπόν να αντληθεί από την κριτική της πολιτικής οικονομίας; Ας υπενθυμίσουμε κατ' αρχάς με άκρα συντομία τα ουσιώδη σημεία του επίμαχου τμήματος του «Εβραϊκού ζητήματος»³, το οποίο εμπεριέχει την κριτική των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Πρόκειται βεβαίως για κείμενο που συντάχθηκε προτού προλάβει ο Μαρξ να διαμορφώσει μία περισσότερο ή λιγότερο ολοκληρωμένη θεωρία σχετικά με την κριτική της πολιτικής οικονομίας. Στο κείμενο αυτό ο νεαρός Μαρξ κρίνει πράγματι ότι τα *droits de l'homme*, σε διάκριση προς τα *droits du citoyen*, είναι κατ' ουσίαν τα δικαιώματα του μέλους της κοινωνίας των ιδιωτών, δηλαδή του εγωιστή ανθρώπου, του χωρισμένου από τους συνανθρώπους του και την κοινωνία⁴.

Ποια ακριβώς είναι τα δικαιώματα του ανθρώπου εναντίον των οποίων καταφέρεται ο νεαρός σοσιαλιστής και με ποιο πνεύμα το πράττει; Κανείς δεν θα μπορούσε να αρνηθεί ότι, συμφώνως προς το άρθρο 4 της γαλλικής διακήρυξης του 1789, η έννοια της ελευθερίας ορίζεται με αρνητικό τρόπο, στη σχέση του δρώντος υποκειμένου προς τους άλλους. Συνίσταται δηλαδή στο να δικαιούται κανείς να πράττει ό,τι δεν βλάπτει τον άλλο. Επομένως εννοιολογείται ως ελευθερία από τους άλλους δρώντες και την κρατική εξουσία και όχι ως ελευθερία προς τούτο ή το άλλο. Ο Μαρξ πουθενά δεν λέγει ότι κακώς αναγνωρίζεται στις επαναστατικές διακηρύξεις η «ελευθερία εν γένει» ως θεμελιώδες δι-

tory Claims in Marxian Theory", στο W. Bonefeld κ.ά. (επιμ.), *Open Marxism III*, Pluto, Λονδίνο, 1975.

3. Ελλ. μτφρ. έκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1978, σ. 59-113, σ. 88 επ. Σχετικά με το κείμενο αυτό, βλ. Κώστα Μ. Σταμάτη, «Ανθρώπινη χειραφέτηση και κριτική των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο "Εβραϊκό ζήτημα" του Μαρξ», *Ο Πολίτης*, τεύχος 74, Δεκ. 1986, σ. 35-41, όπου και εκτενέστερη βιβλιογραφία.

4. *Ο.π.*, σ. 91.

καίωμα των ανθρώπων. Η μομφή του αφορά μονάχα σε συγκεκριμένη αντίληψη περί ελευθερίας. Κρίνει, με άλλα λόγια, ότι με αυτό το «αρνητικό» νόημα η ελευθερία δεν βασίζεται στη σύνδεση του ανθρώπου με τον άνθρωπο αλλά αντίθετα στην αμοιβαία απομόνωσή τους. Είναι επομένως το δικαίωμα αυτής της απομόνωσης, του κλεισμένου στον εαυτό του ατόμου⁵.

Από αυτή την άποψη η κριτική του Μαρξ είναι οπωσδήποτε άδικη εν μέρει, εφόσον φαίνεται να περιάγει το σύνολο του ιδιωτικού βίου των ανθρώπων στην εγωκεντρική απόλαυση της ιδιοκτησίας καθενός⁶. Δεν μπορούσε πράγματι ο Μαρξ να αντιληφθεί ότι η «αρνητική» ελευθερία ενδέχεται να περικλείει και έναν ορθολογικό πυρήνα, προστατευτικό του πράττειν, που έχει να κάνει με τη διάπλαση προσωπικότητας των ανθρώπων, με την προσωπική καλλιέργεια, τις φιλικές ή συναισθηματικές συναναστροφές, την ψυχαγωγία κ.λπ. Δηλαδή έχει να κάνει με ανθρώπινες εκδηλώσεις που δεν υπαγορεύονται – τουλάχιστον όχι απαραίτητως – από ιδιοκτησιακό υπολογισμό. Θα έπρεπε ωστόσο να του αναγνωρισθεί το πολύ σοβαρό ελαφρυντικό⁷, ότι στην εποχή δημοσιεύσεως του κειμένου του, πριν ακόμη σημειωθεί η πρώτη βιομηχανική επανάσταση, η καθημερινότητα της εργατικής τάξης ήταν αρκούντως καταθλιπτική, ώστε ο κατ' ιδίαν βίος των εργαζομένων να διακρίνεται από εξαθλίωση, απουσία ελεύθερου χρόνου και πιεστικές ανάγκες⁸. Ενώ βεβαίως από την άλλη πλευρά, τα

5. Ό.π., σ. 92.

6. Κατά τούτο έχει δίκιο ο Lukes, ό.π., σ. 62-63, 78-79.

7. Πράγμα που ο Lukes φαίνεται να αγνοεί εντελώς.

8. Για να σχηματίσουμε κάποια ικανοποιητική εικόνα σχετικά με την κατάσταση της εργατικής τάξης της εποχής του Μαρξ και την εκ μέρους των μελών της απόλαυση ατομικών ελευθεριών, θα ήταν ωφέλιμο να χρησιμοποιήσουμε ιστορικά έργα, αλλά και έμμεσες πηγές, όπως π.χ. η πεζογραφία του 19ου αιώνα. Βλ. λόγου χάρη, E.J. Hobsbawm, *Η εποχή του κεφαλαίου, 1848-1875*, ελλ. μτφρ. εκδ. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα, 1994, σ. 314 επ. Ο θεματικός προσανατολισμός του άρθρου δεν επιτρέπει να χρονοτριβήσουμε σε παρόμοιες ιστορικές αναφορές. Θα ήταν χρήσιμο, παρά ταύτα, να διερωτηθούμε ποιες άραγε ατομικές ελευθερίες μπορούσαν στην πραγματικότητα να απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι σε συνθήκες όπως αυτές που περιγράφει με το νατουραλιστικό του τρόπο ο Εμίλ Ζολά στο *Germinal*. Όσο για πολιτικές ελευθερίες, τα εργαζόμενα στρώματα των ευρωπαϊκών λαών κατά το 19ο αιώνα, κατά κανό-

μέλη των αστικών στρωμάτων μπορούσαν να απολαμβάνουν ελευθέρως όλες τις χάρες που τους εξασφάλιζε ακριβώς η εισοδηματική κατάστασή τους.

Στο πνεύμα της (παλαιότερης) φιλελεύθερης αντίληψης για την ελευθερία, το νόημα της ελευθερίας υλοποιείται πρωτίστως στην ατομική ιδιοκτησία. Δηλαδή στο δικαίωμα καθενός να απολαμβάνει και να διαθέτει την περιουσία του κατά το δοκούν, ακόμη και όταν τούτο προσκρούει σε ευρύτερες κοινωνικές ανάγκες. Είναι ενδιαφέρον ότι η ευρωπαϊκή θεωρία του δικαίου μονάχα στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα άρχισε δειλά-δειλά να συλλαμβάνει τη δυνατότητα της «καταχρήσεως δικαιώματος», με πρώτο και καλύτερο το δικαίωμα κυριότητας. Στο βαθμό λοιπόν που ο σκληρός πυρήνας της ελευθερίας περιορίζεται σιωπηρά – από την πρώιμη φιλελεύθερη αντίληψη και όχι από τον Μαρξ – σε ελευθερία της ατομικής ιδιοκτησίας, «κάνει τον κάθε άνθρωπο να βρίσκει στον άλλον άνθρωπο όχι την πραγμάτωση αλλά το φραγμό της ελευθερίας του»⁹.

Πράγματι, στη φιλοσοφία του κτητικού ατομικισμού, με προεξάρχοντες τους Hobbes και Locke, το κράτος συγκροτείται από ανθρώπους που συμβάλλονται αμοιβαίως εν κοινωνία λόγω των πλεονεκτημάτων που προσδοκούν από την ένωσή τους αυτή. Στη δική τους οπτική γωνία η πολιτεία δεν είναι παρά μία ένωση προσώπων παρακινούμενων από εγωιστικά συμφέροντα. Η κοινωνία αυτή διατηρεί τη συνοχή της, εφόσον και ενόσω τα μέλη της, ή τουλάχιστον τα περισσότερα από αυτά, κρίνουν ότι τούτο είναι προς το συμφέρον τους. Αντιθέτως, στη φιλοσοφική παράδοση των Rousseau, Fichte, Χέγκελ, Μαρξ – πέρα από τις μεγάλες διαφορές που τους χωρίζουν – υπάρχει η κεντρική ιδέα ότι η κοινωνία δεν είναι απλώς άθροισμα ασύνδετων, υποτίθεται, ατόμων, αλλά πολιτική κοινότητα που επιδρά παιδαγωγικά πάνω στους ανθρώπους που διαβιούν μέσα στους κόλπους της.

να, ήταν απλώς αποκλεισμένα από ουσιαστική πολιτική συμμετοχή, πριν από την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας. Περί αυτού βλ. στο προαναφερόμενο βιβλίο, σ. 153 επ.

9. *Εβραϊκό ζήτημα*, ό.π., σ. 93.

Κατά συνέπεια η κοινωνία δεν περιορίζεται στο να προσφέρει στα άτομα ευκαιρίες για υλικά οφέλη, αλλά τους παρέχει πολύ περισσότερο ένα πλαίσιο συλλογικής ύπαρξης, μέσα στο οποίο τα άτομα δίνουν νόημα στη ζωή τους. Μέσα από τη διατομική επικοινωνία των ανθρώπων, το άτομο διαμορφώνεται σε κοινωνικό ον και του δίνεται η δυνατότητα να εννοήσει τα συμφέροντα των άλλων, καθώς και το συμφέρον της κοινότητας, σε συνάρτηση με το προσωπικό του συμφέρον. Σε αντίθεση με την επιφανειακή και μονίμως υπό αίρεση εναρμόνιση συμφερόντων, υπό την αιγίδα του κράτους, που εννοεί ο Locke, στην παράδοση από τον Rousseau μέχρι και τον νεαρό Μαρξ μια καλή κοινωνία δημιουργεί τις προϋποθέσεις για ουσιαστική και βαθύτερη εναρμόνιση συμφερόντων, καταφέροντας να επιλύει τις διαφορές συμφερόντων που ανακύπτουν.

Ομιλώντας για την «ισότητα» και την «ασφάλεια», ο νεαρός Μαρξ κάνει σκέψεις ανάλογες προς το νόημα της «ελευθερίας». Κρίνει ότι η ισότητα καθιερώθηκε από τη γαλλική επανάσταση με ένα τυπικό μόνο νόημα, ως ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου. Αλλά και πάλι όμως πουθενά δεν αρνείται ότι αυτό υπήρξε εν πάση περιπτώσει ιστορική πρόοδος. Το παράπονό του έχει λοιπόν άλλο νόημα, για τον προσεκτικό αναγνώστη του έργου του. Πρεσβεύει ότι η τυπική ισοπολιτεία των ανθρώπων στην αστική κοινωνία είναι αναμφιβόλως θεσμική κατάκτηση πολύ προτιμότερη από τις νομοκατεστημένες ανισότητες και προνομιακές καταστάσεις που ίσχυαν στον φεουδαρχικό κόσμο¹⁰. Κρίνει όμως ότι η τυπική *έναντι του νόμου* ισότητα υπολείπεται προοπτικά έναντι μιας ουσιαστικής, κοινωνικής ισότητας *μεταξύ των ανθρώπων*. Αποτιμά αξιολογικά την τυπική ισότητα όχι πλέον σε σχέση με αυτό που εκείνη αναιρεί, αλλά σε σχέση με τη δυνατότητα μετακένωσής της σε ανώτερη μορφή ισότητας. Η κρίση του έχει ως πλαίσιο αξιακής αναφοράς όχι πλέον την προαστική κοινωνία προνομίων αλλά τη σοσιαλιστική κοινωνία ουσιαστικής ισότητας.

Τέλος, ως προς την «ασφάλεια» (*securité*), ο Μαρξ εκτιμά

10. *Εβραϊκό ζήτημα*, ό.π., σ. 97-100.

ότι αυτή, κατά το πνεύμα της γαλλικής διακήρυξης, συνίσταται πρωτευόντως στην προστασία που η κοινωνία πρέπει να προσφέρει σε κάθε μέλος της για την προάσπιση των εμπράγματων δικαιωμάτων του. Στην προηγούμενη αντίληψη, όμως, η κοινότητα ως συλλογική ύπαρξη χάνει την ιδιαίτερη αξία της, κρίνει ο νεαρός συγγραφέας του *Εβραϊκού ζητήματος*. Διότι κύριο μέλημά της είναι η παροχή αποτελεσματικής προστασίας στο άτομο για την ιδιοτελή επιδίωξη των προσωπικών συμφερόντων του. Ουσιαστικά δηλαδή η γαλλική διακήρυξη (στο άρθρο 2), κατά τον Μαρξ, υπολαμβάνει ότι η αυθεντική υπόσταση του ανθρώπου είναι αυτή του *homme* και όχι εκείνη του *citoyen*. Η μεταγενέστερη ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού πείθει πράγματι ότι πολλές κοινωνίες αναμφιβόλως αστικές δεν υπήρξαν ταυτόχρονα και δημοκρατικές πολιτείες, αλλά γνώρισαν περιόδους αυταρχικής πολιτικής διακυβέρνησης.

Η κριτική του Μαρξ συμπυκνώνεται κοντολογίς στη γνώμη ότι «ο άνθρωπος δεν θεωρείται καθόλου, μέσα σε τούτα τα δικαιώματα [κατ' ακριβολογία, δηλαδή, όχι σε όλα, αλλά μόνο σε εκείνα τα δικαιώματα που εξετάζει ο ίδιος ο Μαρξ στο περί ου ο λόγος κείμενο], ως μέλος του ανθρώπινου είδους. Απεναντίας, η ίδια η ζωή του είδους, η κοινωνία, εμφανίζεται ως ένα πλαίσιο εξωτερικό για τα άτομα, ως περιορισμός της αρχικής τους αυτοτέλειας»¹¹. Τα δικαιώματα του ανθρώπου που ο Μαρξ εξετάζει στο κείμενο αυτό αναδύονται επομένως ως απολήξεις της ανταγωνιστικής δομής της κεφαλαιοκρατικής οργάνωσης της κοινωνικής ζωής. Και όντως είναι τέτοια, τόσο από γενετική-ιστορική άποψη όσο και από λειτουργική σκοπιά, στο έδαφος των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων ιδιοκτησίας, παραγωγής και κατανάλωσης, άποψη που ο Μαρξ θα τεκμηριώσει στη συνέχεια με την κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Στο σημείο αυτό επιβάλλονται παρευθύς τρεις σοβαρές διασαφηνίσεις, προκειμένου να καταστεί κατανοητό σε τι ακριβώς αφορά και σε τι όχι η μαρξική κριτική: α) Εν πρώτοις, γίνεται φανερό ότι η συγκεκριμένη κριτική του Μαρξ δεν αφορά στα δι-

11. *Ο.π.*, σ. 94.

καίωματα του πολίτη. Απέναντι στα δικαιώματα του πολίτη ο Μαρξ – ιδίως υπό την επήρεια του Rousseau – προφανώς δεν διάκειται αρνητικά, τουναντίον μάλιστα¹². Εκτιμά ότι αυτά συνδέονται με την ευπρόσδεκτη ιστορική εξέλιξη μιας πολιτικής χειραφέτησης των ανθρώπων, σε σχέση με προαστικές μορφές πολιτικού κατεξουσιασμού. Από την άποψη αυτήν είναι ιδιαίτερος αποκαλυπτικό το εξής. Το άρθρο 2 της γαλλικής διακήρυξης όριζε ως «φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα του ανθρώπου» την ελευθερία, την ιδιοκτησία, την ασφάλεια και την αντίσταση στην τυραννία. Ο Μαρξ όμως επικεντρώνει την κριτική του στα τρία πρώτα από αυτά, ενώ παραλείπει να αναφερθεί στην «αντίσταση στην τυραννία». Τι μπορεί να σημαίνει όμως αυτή η σιωπή; Θα ήταν άτοπο και αφεαντού αντιφατικό, ξεκινώντας κανείς από αυτή τη σιγή, να συμπεράνει δήθεν ότι ο Μαρξ θα απέρριπτε το «δικαίωμα»¹³ των καταπιεζομένων να εξεγερθούν εναντίον ενός τυραννικού καθεστώτος. Το άτομο της γνώμης αυτής θα ενέκειτο σε ότι θα εμφάνιζε έναν επαναστάτη στοχαστή να αποκρούει την ηθικοπολιτική δικαίωση της ίδιας της επανάστασης.

β) Το στοιχείο αυτό μας επιτρέπει να υποστηρίξουμε ότι από τη γαλλική διακήρυξη ο Μαρξ απομονώνει ό,τι συνάπτεται με τον κτητικό ατομικισμό, υποβάλλοντας τα αντίστοιχα σημεία και το πνεύμα που τα διαπερνά στη βάση της (πρώιμης) σοσιαλιστικής κριτικής του. Αντιθέτως, δεν ασχολείται καθόλου με σημεία της διακήρυξης τα οποία δεν εντάσσονται στο πνεύμα αυτό. Δεν ασχολείται με αυτά, όχι επειδή τα υποτιμά, αλλ' αντιθέτως επειδή λίγο ή πολύ συμφωνεί μαζί τους¹⁴. Η κριτική του βάλλει συνε-

12. Διαφορετικά δεν θα είχε λόγο να παραπονείται ότι απέναντι στον *homme*, με τα συγκεκριμένα κάθε φορά κοινωνικά χαρακτηριστικά, ο *citoyen* υποβιβάζεται σε ένα αφηρημένο, «αλληγορικό, ηθικό πρόσωπο», στο *ίδιο*, σ. 100. Είναι άλλο ζήτημα φυσικά ότι ο νεαρός Μαρξ, όπως άλλωστε και ο Rousseau, δεν μπορούσε ακόμη να αντιληφθεί ότι μια άμεση (πολιτική) δημοκρατία προϋποθέτει πλέον κοινωνική δημοκρατία των πολιτών ως ελευθέρως συνασπισμένων παραγωγών της ζωής τους.

13. Ασχέτως βεβαίως αν θα διαιύπωνε τούτο ή όχι στην κανονιστική γλώσσα των δικαιωμάτων.

14. Από την εν λόγω σιωπή του Μαρξ, αντιθέτως, ο Lukes συνάγει το βεβιασμένο συμπέρασμα ότι η μαρξική κριτική συμπαράσχει το σύνολο των ατομικών ελευθεριών. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι αποκλείεται ο Μαρξ να θεωρούσε τουλάχιστον τις ατομι-

πώς μονάχα εναντίον εκείνων των επιμέρους ελευθεριών που ουσιαστικά επικυρώνουν το κοινωνικό ισοδύναμο του κτητικού ατομικισμού, δηλαδή κατά βάθος τις δομές του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής της κοινωνικής ζωής¹⁵. Η γαλλική διακήρυξη του 1789 δεν καθάγιασε άλλωστε την ιδιοκτησία *expressis verbis* ως «δικαίωμα απαραβίαστο και ιερό» (άρθ. 17); Δεν έδινε συνεπώς λαβή για κριτική παρόμοια με αυτήν του νεαρού Μαρξ;

γ) Αντιθέτως, κανένα σημείο του *Εβραϊκού ζητήματος* ή οποιουδήποτε άλλου κειμένου του Μαρξ δεν επικρίνει άλλες επιμέρους ατομικές ελευθερίες, μερικές από τις οποίες διακηρύχθηκαν πανηγυρικά και στην ολιγόλογη γαλλική διακήρυξη. Ειδικότερα, ποτέ ο Μαρξ δεν απαρνήθηκε την αξία της ελευθερίας του φρονήματος και του τύπου¹⁶, της προσωπικής ελευθερίας, του ασύλου της κατοικίας, ως ατομικών ελευθεριών που αξίζει να διαφυλαχθούν σε οποιαδήποτε κοινωνία και όχι μόνο την αστική.

Ας δοκιμάσουμε την ευστάθεια της ερμηνείας που προτείνουμε σε δύο σκέψεις του Μαρξ – διατυπωμένες στη δεκαετία

κές ελευθερίες που σχετίζονται με την ελεύθερη διαμόρφωση της προσωπικότητας ως αξιακά στοιχεία ακόμη και μιας μη αστικής κοινωνίας (ό.π., σ. 65). Έχω τη γνώμη ωστόσο ότι κανένα έργο του Μαρξ δεν προσφέρεται για παρόμοια ανάγνωση, ούτε καν το ευκόλως λειδωρούμενο σήμερα *Εβραϊκό ζήτημα*.

15. Σε παλαιότερο άρθρο προσπαθήσαμε να αξιοποιήσουμε αυτή τη θεμελιώδη διάκριση μεταξύ των ατομικών ελευθεριών, σε μια προοπτική δημοκρατικού σοσιαλισμού, «Δημοκρατικός σοσιαλισμός συμβιβάζεται με περιορισμούς των ελευθεριών;», *Πολίτης*, αρ. 118, Μάρτιος 1992, σ. 46-52.
16. Αντιθέτως, ρητώς και σθεναρώς την υπερασπίσθηκε ως δημοσιογράφος της *Rheinische Zeitung*, ιδίως σε άρθρο του της 10ης Φεβρ. 1842, τιτλοφορούμενο «Παρατηρήσεις σχετικά με την πρόσφατη πρωσική διάταξη για τη λογοκρισία». Ο νεαρότερος Μαρξ τασσόταν αναφανδόν εναντίον οποιουδήποτε κυβερνητικού μονοπωλίου της αλήθειας και του πρακτέου. Υποστήριζε με θέρμη την ελευθεροτυπία, την ισοπολιτεία και πίστευε ότι το ποινικό σύστημα επιτρέπεται να τιμωρεί μόνον πράξεις και ασφαλώς όχι το φρόνημα του ανθρώπου. Έκλεινε μάλιστα το άρθρο με την εξίσου φιλελεύθερη τοποθέτηση: «Ο νόμος που καταπιάνεται με πεποιθήσεις των ανθρώπων δεν είναι νόμος του Κράτους που θεσπίσθηκε για τους πολίτες, αλλά νόμος που φτιάχθηκε από ένα κόμμα εναντίον άλλου κόμματος. Άρα, ο νόμος αυτός προσβάλλει την ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου». Βλ. σχετικά τον τόμο των Pierre Lascoumes – Hartwig Zander, *Marx: du "vol de bois" à la critique du droit*, PUF, Παρίσι, 1984, 51 επ. Είναι εξαιρετικώς ευκρινής εν προκειμένω η θετική στάση του Μαρξ απέναντι στην ισότητα των πολιτών έναντι του νόμου.

του 1840 –, που οι επικριτές του αρέσκονται να χρησιμοποιούν, για να δείξουν την εκ μέρους του καταδίκη των δικαιωμάτων του ανθρώπου δήθεν συλλήβδην. Στα 1845 οι Μαρξ και Ένγκελς έγραψαν πράγματι ότι «η αναγνώριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου στο σύγχρονο κράτος δεν έχει άλλη έννοια από αυτήν που είχε η αναγνώριση της δουλείας από το αρχαίο κράτος. Όπως το αρχαίο κράτος είχε ως φυσική βάση τη δουλεία, έτσι και το σύγχρονο κράτος έχει ως φυσική βάση του την αστική κοινωνία και τον άνθρωπο της αστικής κοινωνίας, δηλαδή τον “ανεξάρτητο” άνθρωπο, ο οποίος συνδέεται με το συνάνθρωπό του μόνο με το δεσμό του ατομικού συμφέροντος και της ασυνείδητης φυσικής αναγκαιότητας, το σκλάβο της βιοποριστικής εργασίας, των δικών του και των ξένων ιδιοτελών αναγκών»¹⁷.

Για να σταθμιστεί με επάρκεια η εν λόγω περικοπή, πρέπει κατ’ αρχάς να λάβει κανείς υπόψη του το ιδιαίτερο, πολεμικό γλωσσικό παιχνίδι της εποχής στην οποία γράφτηκαν οι γραμμές αυτές. Δεύτερον, οι δύο διανοούμενοι νοιάζονταν ειδικότερα να εκτιμήσουν σε ποιο βαθμό άραγε οι ατομικές ελευθερίες μπορούν να αξιοποιηθούν από τα μέλη της εργατικής τάξης στην κοινωνική πραγματικότητα (του καιρού τους). Σε εκείνο το πλαίσιο γίνεται προφανής η πρόθεση των συγγραφέων να παραλληλίσουν – μεταφορικά – τη μισθωτή εργασία με δουλεία. Πρόθεσή τους ήταν να φανεί ότι οι εργατικές μάζες της εποχής τους, με την κτηνώδη εκμετάλλευση της εργατικής δύναμης που υφίσταντο, ελάχιστα μπορούσαν να απολαύσουν εμπράκτως τις τυπικώς ισχύουσες για όλους ατομικές ελευθερίες.

Στον «Λόγο πάνω στο ζήτημα της ελευθερίας του εμπορίου»¹⁸, ο Μαρξ θα γράψει με το ρητορικό τρόπο που επέτρεπε η

17. *Η Αγία Οικογένεια*, ελλ. μτφρ. εκδ. Αναγνωστίδη, χχ., σ. 142. Ακριβώς προηγουμένως οι συγγραφείς επέκριναν τον τυπικό χαρακτήρα του δικαιώματος ιδιοκτησίας, λέγοντας ότι αυτό το δικαίωμα απλώς αναγνωρίζει τυπικώς υπέρ όλων την ελευθερία της ιδιοκτησίας, ενώ στην πραγματικότητα οι προλετάριοι στερούνται ιδιοκτησίας. Πρόκειται προφανώς για παρατήρηση που στο συγκεκριμένο σημείο γίνεται με πρόθεση ενδογενούς κριτικής του δικαιώματος ιδιοκτησίας.

18. Διάλεξη που δόθηκε στις 7 Ιανουαρίου 1848 στο Λονδίνο. Περιέχεται στην ελληνική έκδοση της προηγούμενης υποσημείωσης, σ. 202.

περίσταση: «Κύριοι, ας μη σας κάνει εντύπωση η αφηρημένη λέξη “ελευθερία”. Ελευθερία ποιου; Δεν είναι η ελευθερία ενός απλού ατόμου απέναντι σε ένα άλλο άτομο. Είναι η ελευθερία που έχει το κεφάλαιο να συντρίβει τον εργαζόμενο» (υπογράμμιση δική μου). Είναι ευδιάκριτο ότι ο Μαρξ εισάγει μια σαφή αντιδιαστολή. Ομιλεί για «ελευθερία του κεφαλαίου να συντρίβει τον εργαζόμενο», σε διάκριση προς «την ελευθερία του απλού ατόμου απέναντι στους άλλους». Την πρώτη την απορρίπτει ηθικά και πολιτικά απεριφράστως. Πράττει όμως το ίδιο και για τη δεύτερη; Προδήλως όχι.

Από την αντιδιαστολή αυτή του Μαρξ μπορούμε να υποθέσουμε βασίμως ότι αυτός θα τασσόταν θετικά σε οτιδήποτε θα μπορούσε να προαγάγει, ακόμη και στο πλαίσιο της αστικής κοινωνίας, την «ελευθερία ενός απλού ατόμου απέναντι σε ένα άλλο άτομο». Ως εκ τούτου, πιστεύω ότι η ίδια η δομή της κοινωνικής κριτικής του Μαρξ καθόλου δεν είναι ασύμβατη με παρόμοιο εμπλουτισμό του κανονιστικού ορίζοντα της θεσμοποιημένης ελευθερίας. Θετικώς εκφρασμένη η γνώμη μου διατείνεται ότι ο Μαρξ θα προσυπέγραφε το ενδεχόμενο να καθιερωθούν – σε πιο εξελιγμένα, αστικά νομικά συστήματα από εκείνα που πρόλαβε να γνωρίσει – ατομικές ελευθερίες σχετιζόμενες με την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, οι οποίες θα ασκούνταν από όλους, άρα και από τα μέλη των ασθενέστερων κοινωνικών τάξεων. Κατά μείζονα λόγο ο Μαρξ δεν θα αντέκειτο επ’ ουδενί, από θέσεως αρχής, σε δικαιώματα των μελών της κοινωνίας πολιτών για συλλογική δράση, προκειμένου να ελέγξουν συνειδητά την κοινή τους ζωή, άρα και τις τύχες της κοινωνίας στην οποία διαβιούν. Ωστόσο τέτοια χορεία δικαιωμάτων καθιερώθηκε το πρώτον ύστερα από το θάνατο του Μαρξ.

Β. Αποτελεί τελείως διαφορετικό ζήτημα ότι ο Μαρξ οραματιζόταν κατά τα λοιπά, πράγματι, την ιστορική ουτοπία μιας κομμουνιστικής κοινωνίας, στην οποία θα είχαν εκλείψει οι περιστάσεις που καθιστούν αναγκαία την ισχύ κανόνων δικαίου και πολιτικών θεσμών για την ετερόνομη ρύθμιση της συμπεριφορών των ανθρώπων και της μεταξύ τους συνεργασίας. Πρόκειται για

τη γνωστή θεματική της σταδιακής απομάρανσης δικαιικών και πολιτικών θεσμών κοινωνικού καταναγκασμού σε μία αληθώς αταξική κοινωνία. Κατά τη γνώμη του γράφοντος, ο Μαρξ ενεφορείτο όντως από μία εξαιρετικώς στενή αντίληψη ως προς τη βαρύτητα των περιστάσεων που επιβάλλουν τέτοιους θεσμούς ως αναγκαίο κακό. Ωστόσο, το όλο πρόβλημα εντάσσεται αναλυτικώς στην ιστορική προοπτική μιας κοινωνίας ριζικά αλλιώτικης από την αστική και αρκετά διαφορετικής ακόμη και από αυτήν τη σοσιαλιστική κοινωνία.

Ο Μαρξ πίστευε με την ανωτέρω έννοια στον ιστορικώς εξαρτημένο χαρακτήρα των ετερόνομων μηχανισμών δικαίου και κράτους. Από τούτο όμως δεν προκύπτει καθόλου ότι υποτιμούσε τάχα την αναγκαιότητα ή το περιεχόμενο των νομικών και πολιτικών θεσμών στις ιστορικώς υπαρκτές ή στις ενδιάμεσες μορφές οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, μέχρι την καθ' υπόθεσιν καθίδρυση αταξικής κοινωνίας. Θα ήταν τελείως άδικο να αποδοθεί η αντίθετη γνώμη στον Μαρξ, όπως πράττει μεταξύ πολλών άλλων ο Steven Lukes¹⁹. Διότι κεντρικό στοιχείο του μαρξικού ιστορικού υλισμού είναι ακριβώς η ταξική διαπάλη, η οποία δεν αποκλείεται να καταφέρνει ενίοτε να θέτει θεσμικούς όρους και ιδίως περιορισμούς στην κεφαλαιοκρατική ισχύ.

Ας μας επιτραπεί να υπενθυμίσουμε εδώ μια διαφωτιστική σκέψη του ίδιου του Μαρξ. Η σκέψη αυτή διέβλεπε ότι σε μία κοινοβουλευτική δημοκρατία οι κοινωνικοί αγώνες και ειδικότερα οι διεκδικήσεις των δυνάμεων της μισθωτής εργασίας μπορούν να ωθήσουν τους κυβερνώντες σε νομοθετικές ρυθμίσεις ευνοϊκές για τους εργαζόμενους. Στις «Οδηγίες» προς τους εκπροσώπους του κεντρικού συμβουλίου της Α' Διεθνούς (1867), ο Μαρξ εκτιμούσε ότι η προστασία παιδιών και εφήβων από την εκμετάλλευση της εργατικής τους δύναμης, σε δεδομένες συνθήκες, μπορεί να επιτευχθεί «μόνο με γενικούς κανόνες που θα επιβάλει η κρατική εξουσία». Προσέθετε μάλιστα ότι με αυτόν τον τρόπο η εργατική τάξη μπορεί να μεταβάλει τη δύναμη της κυβέρνησης, η οποία τώρα χρησιμοποιείται εναντίον της, σε δικό της υπηρετή.

19. Πρόκειται για καιρία ερμηνευτική αδυναμία του βιβλίου του συγγραφέα, *ό.π.*.

«Πετυχαίνει με μια γενική νομοθετική ρύθμιση ό,τι θα επιδίωκε ασκόπως με ένα πλήθος από μεμονωμένες προσπάθειες»²⁰. Εννοείται ότι τον ίδιο στόχο θα μπορούσε, σε δεδομένες συνθήκες διεξαγωγής της πολιτικής διαπάλης, να επιδιώκει και μια ολόκληρη σειρά άλλων αιτημάτων των συνδικαλιστικών και πολιτικών εκπροσωπήσεων των εργαζομένων.

Αξιόνοντας κανείς πάντως στα τέλη του εικοστού αιώνα να είχε διακηρύξει ο Μαρξ μια πιο θετική στάση απέναντι στις μη ιδιοκτησιακές ατομικές ελευθερίες ή σε κοινωνικά δικαιώματα, ξεχνά ότι κάθε στοχαστής, όσο διορατικός και αν υπήρξε, από πολλές πλευρές παραμένει τέκνο της δικής του εποχής. Παρόμοια εκ των υστέρων κριτική προβάλλει εμμέσως τη (μεταφυσική) αξίωση, οι άνθρωποι του παρελθόντος να σκέπτονταν με τον ίδιο τρόπο που μπορούμε εμείς οι σύγχρονοι, ακριβώς χάρη στη μεταγενέστερη ιστορική εμπειρία που μας χωρίζει από εκείνους. Οι ατομικές και πολιτικές ελευθερίες, αργότερα δε και τα κοινωνικά δικαιώματα, αποτέλεσαν πράγματι αντικείμενο ικανής θεωρητικής επεξεργασίας κατ' εξοχήν στη διάρκεια του εικοστού αιώνα.

Και όμως, ο Μαρξ της ωριμότητας κατέλιπε κείμενο στο οποίο καταφαίνεται ότι η νομικοπολιτική κληρονομιά του Διαφωτισμού περνά κατά ένα μέρος και στο ευρωπαϊκό εργατικό κίνημα. Το κείμενο του Μαρξ «Οδηγίες προς την εργατική τάξη», ιδρυτικό κείμενο της Διεθνούς Ένωσης Εργατών (1864), συντάχθηκε βεβαίως με την πρόθεση να προσυπογραφεί από σοσιαλιστές πολύ διαφορετικής προελεύσεως, όπως οπαδούς του Όουεν, του Προυντόν ή του Ματσίνι. Με την έννοια αυτή ασφαλώς δεν απηχεί απολύτως τις προσωπικές φιλοσοφικές προτιμήσεις του ίδιου του Μαρξ. Εν πάση περιπτώσει πρόκειται για υψηλής σημασίας κείμενο ιδεών, σαφούς πολιτικής παρέμβασης, πράγμα που δεν πρέπει να υποτιμάται.

Η εισηγητική έκθεση του κειμένου αναγράφει διά χειρός

20. *Marx-Engels Werke*, Berlin, 1971, τόμ. 16, σ. 194. Με το ίδιο πνεύμα ο Μαρξ εκφράστηκε και σε άλλες ευκαιρίες στο ώριμο έργο του. Βλ. π.χ. *Το Κεφάλαιο*, τόμ. I, 1867, ελλ. μτφρ. εκδ. Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σ. 250. Κατά μείζονα λόγο ισχύει το ίδιο για το γνωστό κείμενο των Engels - Kautsky εναντίον του «σοσιαλισμού των νομικών», στο *Marx-Engels Werke*, Βερολίνο, 1969, τόμ. 21, σ. 491-509.

Μαρξ με τον πιο πανηγυρικό τρόπο, μεταξύ άλλων, τα εξής: «Δεδομένου ότι [...] ο αγώνας για τη χειραφέτηση της εργατικής τάξης δεν είναι αγώνας για ταξικά προνόμια και μονοπώλια, αλλά για ίσα δικαιώματα και καθήκοντα, και για την εξάλειψη κάθε ταξικής κυριαρχίας [...]. Όλες οι ενώσεις και τα άτομα που αποτελούν τη Διεθνή Ένωση Εργατών αναγνωρίζουν την αλήθεια, τη δικαιοσύνη και την ηθικότητα ως κανόνες συμπεριφοράς μεταξύ τους και προς όλους τους ανθρώπους χωρίς διακρίσεις ως προς το χρώμα, την πίστη ή την εθνικότητα. [Η Διεθνής] θεωρεί ως καθήκον καθενός να μην απαιτεί τα ανθρώπινα και πολιτικά δικαιώματα μόνο για τον εαυτό του, αλλά και για τον καθένα που πράττει το καθήκον του. Όχι καθήκοντα χωρίς δικαιώματα, όχι δικαιώματα χωρίς καθήκοντα» (υπογραμμίσεις δικές μου)²¹. Η καθολικότητα προοπτικής των διεκδικούμενων δικαιωμάτων είναι περισσότερο από έκδηλη. «Ανθρώπινα και πολιτικά δικαιώματα για όλους», ιδού μια διεκδίκηση με οικουμενικότητα και ανυστεροβουλία, που θυμίζει τις καλύτερες στιγμές της πολιτικής κληρονομιάς του Διαφωτισμού.

Στο ώριμο έργο του Μαρξ συναντά κανείς διάσπαρτα χωρία, στα οποία επίσης ομιλεί περί ελευθερίας και όχι ειδικώς περί ατομικών ελευθεριών. Τα χωρία αυτά προεκτείνουν, σε γενικές γραμμές, την αντίληψη που ο Μαρξ είχε εκφράσει για τα δικαιώματα του ανθρώπου στα νεανικά του κείμενα. Την προεκτείνουν, αλλά και την ανατοποθετούν στο πλαίσιο πλέον της κριτικής της πολιτικής οικονομίας. Ας προσπαθήσουμε να την ανασυνθέσουμε, παρακολουθώντας το πρίσμα της μαρξικής ανάλυσης από την πλευρά της εργαζομένων.

Στη διάρκεια του αργόσυρτου περάσματος από τη φεουδαρχική οργάνωση της κοινωνίας σε αστικές κοινωνίες ελεύθερης αγοράς, κατά τη λεγόμενη πρωταρχική κεφαλαιοκρατική συσσώρευση, απελευθερώθηκε εργατική δύναμη, προκειμένου χρήμα και εμπόρευμα να μετατραπούν σε κεφάλαιο. Συμφώνως προς

21. Στην ελληνική γλώσσα η σχετική περικοπή περιέχεται στο βιβλίο του Wolfgang Abendroth, *Κοινωνική ιστορία του ευρωπαϊκού εργατικού κινήματος*, ελλ. μτφρ. εκδ. Οδυσσέας, Αθήνα, 1976, σ. 35-36.

την ανάλυση του εικοστού τέταρτου κεφαλαίου του πρώτου τόμου του *Κεφαλαίου*, τούτο συνέβη ιστορικά κυρίως με την απομάκρυνση αγροτικών μαζών από τη γη τους. Σε αυτήν τη μακρά ιστορική πορεία άνθρωποι έγιναν ελεύθεροι εργάτες κατά μία διπλή έννοια. Από την άλλη μεριά όμως ούτε και τα μέσα παραγωγής, όπως συνέβαινε σε προαστικούς κοινωνικούς σχηματισμούς με τους δούλους και τους δουλοπάροικους. Από την άλλη μεριά όμως ούτε και τα μέσα παραγωγής της κοινωνικής ζωής ανήκουν πλέον σε αυτούς, όπως αντιθέτως συμβαίνει με πολλούς αγρότες που καλλιεργούν οι ίδιοι τη γη τους²². Η πρωταρχική κεφαλαιοκρατική συσσώρευση προϋποθέτει λοιπόν ιστορικά το χωρισμό των εργαζομένων από την ιδιοκτησία των όρων πραγματοποίησης της εργασίας. «Από τη στιγμή δε που η κεφαλαιοκρατική παραγωγή στέκει πια στα δικά της πόδια, δεν διατηρεί πλέον αυτόν το χωρισμό, αλλά και τον αναπαράγει σε ολοένα αυξανόμενη κλίμακα»²³.

Ο Μαρξ του *Κεφαλαίου* και των *Grundrisse* αναγνωρίζει επανειλημμένως ότι στη σφαίρα της ανταλλαγής ο εργοδότης και ο εργαζόμενος συμβάλλονται ως τυπικώς ισότιμα υποκείμενα δικαίου. Παρατηρεί παρά ταύτα ότι η πώληση εργατικής δύναμης στην εργοδοσία δεν είναι ούτε εντελώς ελεύθερη επιλογή ούτε κοινωνικώς και οικονομικώς ισότιμη σχέση. Ο εργαζόμενος δεν έχει την ευχέρεια να μην εργασθεί, αλλ' ωθείται υπό το βάρος της ανάγκης να πωλήσει την εργατική του δύναμη, προκειμένου να επιβιώσει αυτός και η οικογένειά του. Το γεγονός ότι διαθέτει ενίοτε κάποιο περιθώριο επιλογής του εργοδότη του²⁴ δεν καταργεί βεβαίως την αδήριτη ανάγκη να προσφέρει εν πάση περιπτώσει κάποια εργασία, ώστε να εξασφαλίσει τα προς το ζην.

22. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Μαρξ, έγιναν ελεύθεροι, με την έννοια ότι, απαλλαγμένοι πλέον από μέσα παραγωγής της ύπαρξής τους, απλώς τα στερούνται (*Το Κεφάλαιο*, τόμ. Ι, ό.π., σ. 739).

23. Στο ίδιο, σ. 739.

24. Ο Μαρξ κρίνει ανοικτά πλέον ότι η «τυπική ελευθερία» των εργαζομένων συνδέεται πάντως με «ένα ευρύ πεδίο εκλογής», τόσο στην παροχή εργασίας όσο και στην κατανάλωση της αμοιβής εργασίας (*Grundrisse*, σ. 352). Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι, τουλάχιστον στο σημείο αυτό, ο Μαρξ αναφέρεται με θετικό τρόπο στην «τυπική ελευθερία».

Παρ' όλα αυτά ο ώριμος Μαρξ καθόλου δεν θεωρεί ότι η «ελευθερία προς εργασία» είναι απλώς απατηλή επινόηση της αστικής ιδεολογίας. Τουναντίον, η εν λόγω ελευθερία αποτέλεσε αδιαμφισβήτητη ιστορική πρόοδο σε σχέση με τη δουλεία. Ο δούλος εργαζόταν υπό την ώθηση εξωτερικού φόβου. Η ύπαρξή του ήταν κατ' αποτέλεσμα εγγυημένη, αλλά πάντως δεν του ανήκε. Ο ελεύθερος εργάτης, αντιθέτως, ωθείται από τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Η συνείδηση ότι εν μέρει αυτοκαθορίζεται ελεύθερα, καθώς και το απορρέον αίσθημα αυτοσεβασμού και ευθύνης, εκτός των άλλων, τον καθιστούν πολύ καλύτερο εργάτη από το δούλο²⁵. Οι μεταλλαγμένοι κοινωνικοί όροι εργασίας κάνουν πιο έντονη τη δραστηριότητα του ελεύθερου εργάτη, περισσότερο υπεύθυνη και κινητική. Κυρίως όμως τον καθιστούν ικανό για μια τελείως διαφορετική ιστορική δράση, εκτιμά ο Μαρξ. Χάρη στο μισθό του, ως κάτοχος χρήματος, αγοράζει όποια εμπορεύματα θέλει. Δρα ως ελεύθερο πρόσωπο, αναλαμβάνοντας τις ευθύνες για τον τρόπο διαθέσεως του μισθού του. Ταυτοχρόνως «μαθαίνει να αυτοκυριαρχείται, σε αντίθεση με το δούλο, ο οποίος χρειάζεται αφεντικό»²⁶.

Παρά ταύτα, αν η κριτική της πολιτικής οικονομίας αρνείται ηθικοπρακτικά τον ελεύθερο ανταγωνισμό, το πράττει όχι διότι αρνείται την ατομική ελευθερία και την κοινωνική παραγωγή που βασίζεται στην ατομική ελευθερία. Αυτό που αρνείται είναι μόνον η «ελεύθερη ανάπτυξη πάνω σε μια στενή βάση, στη βάση της κυριαρχίας του κεφαλαίου». «Αυτό το είδος ατομικής ελευθερίας είναι άρα ταυτόχρονα η πιο ολοκληρωτική άρση κάθε ατομικής ελευθερίας και η πιο πλήρης υποδούλωση της ατομικότητας κάτω από κοινωνικούς όρους που παίρνουν τη μορφή εμπράγματων δυνάμεων και μάλιστα πραγμάτων με υπερφυσική δύναμη, ανεξάρτητων από τα ίδια τα άτομα που σχετίζονται μεταξύ τους [...]. Όταν λέγεται ότι στα πλαίσια του ελεύθερου ανταγωνισμού τα

25. Άλλες διαφορές στην κοινωνική κατάσταση του ελεύθερου εργάτη σε αντιδιαστολή προς εκείνην του δούλου ο Μαρξ εξέτασε ιδίως στα *Αποτελέσματα της άμεσης παραγωγικής διαδικασίας*, ελλ. μτφρ. εκδ. Α/συνέχεια, Αθήνα 1983, σ. 117 επ.

26. Στο ίδιο, σ. 120-121.

άτομα, ακολουθώντας το καθένα καθαρά το ιδιωτικό του συμφέρον, πραγματοποιούν το συλλογικό ή καλύτερα το γενικό συμφέρον, αυτό σημαίνει απλώς πως επιβάλλουν το ένα άτομο στο άλλο τους όρους της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής [...]. Ο ισχυρισμός ότι ο ελεύθερος ανταγωνισμός ισοδυναμεί με την τελευταία μορφή της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων και άρα της ανθρώπινης ελευθερίας δεν σημαίνει παρά τον ισχυρισμό πως η κυριαρχία της αστικής τάξης είναι το τέλος της παγκόσμιας ιστορίας, ευχάριστη σκέψη βεβαίως για τους χθεσινούς νεόπλουτους»²⁷. Μαζί και ιθύνουσα ιδέα για τους ιδεολόγους και τεχνικούς της εξουσίας που πασχίζουν να αποδείξουν πως ο καπιταλισμός είναι το ανώτατο στάδιο του πολιτισμού και το τέρμα της ιστορίας²⁸.

Αφότου ολοκληρώθηκε ιστορικά η κυριαρχία του κεφαλαίου έναντι επιβιώσεων μη κεφαλαιοκρατικών τρόπων παραγωγής, με την αναγόρευση των όρων του ελεύθερου ανταγωνισμού κεφαλαίων σε υπέρτατο νόμο της κοινωνίας, καθίστανται πλέον ορατοί οι φραγμοί που αυτή η ιστορική εξέλιξη επιβάλλει στην απόλαυση πραγματικής ελευθερίας και ουσιαστικής ισότητας μεταξύ των ανθρώπων. Ο Μαρξ, ένθερμος οπαδός της πανανθρώπινης χειραφέτησης, θεωρούσε προσβλητικό για το ανθρώπινο γένος να θεωρείται ο ελεύθερος ανταγωνισμός κεφαλαίων ως το πληρέστερο και τελικό ανάπτυγμα της ανθρώπινης ελευθερίας²⁹. Με αυτό το πνεύμα, η εκ μέρους του *κριτική των ελευθεριών οικονομικού περιεχομένου*, όχι μόνον είναι συνεκτική και διαπεραστική, αλλά παραμένει και τραγικά επίκαιρη, ενόσω ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος οργάνωσης της κοινωνικής ζωής, εκτός των άλλων δυσμενών επιπτώσεων του παγκοσμίως, καταστρέφει ανηλεώς τους φυσικούς και κοινωνικούς πόρους επιβίωσης της ανθρωπότητας πάνω στον πλανήτη μας.

27. *Grundrisse*, σ. 499.

28. Με τέσσερις «θεωρίες για το τέλος της ιστορίας» ασχολείται το ομότιτλο βιβλίο του Πέρυ Άντερσον, ελλ. μτφρ. εκδ. Στάχυ, Αθήνα, 1994.

29. *Grundrisse*, σ. 499.